

„שירה“ - רומן גדול וחידה ספרותית

יצירתו האחרונה של ש"י עגנון נראית לכאורה פשוטה ומסתברת, אך למעשה היא משאירה את הקורא מלא תהיות ותמיהות

מאת מרדכי אבישי

„שירה“, הרומן הגדול מעוז בוכו של ש"י עגנון, שיצא עתה לאור, אינו רק גדול בהיקפו, ב- יריעה הסיפורית שעגנון פורש בו, בשורה הארוכה של דמויות שהוא מעלה, ראשיות ומישניות, בהתייחסות „ישירה“, הסאטירית או הלוגלגנית אל מאורעות, תופ- עות ואנשים; — הוא גם מורכב למדי מכמה בחינות, על אף היותו קריא ביותר ובעל עלייה שוממת מושבת; הוא מעמיד לפני הקורא והמבקר כאחד, שאורות, סימני שאלה ותהיות מסוגים שונים, אינו מתגלה לפניו במלוא כוונותיו ו- אינו מוכפף לו פתרונות לכל הב- עיות, המבצבצות מתוך ריקמה העלילתית רעיונית צורנית.

דווקא יצירה זו של עגנון, הנראית לעתים פשוטה יחסית בעלילתה, ש- הנסתה שבה אינו נסתר כל-כך והי גלוי עולה עליו פי כמה, שהמספר אמר בה לרוב את אשר עם לבו בדרך בלתי-אמצעית, בלי להזיק לכלים אליגוריים ובפחות אמצעים סמלניים מאשר בספרים אחרים שלו — דווקא יצירה זו מתגלית במבט כולל יותר ולאחר הרהור שני וכהי- נה חזרה, כסבוכה הרבה יותר הן בנקודות-מפתח ופרדות והן בכללור- תה.

הרושם הוא, ש„שירה“ בנוי מעגל לים מעגלים; מעגל בחוך מעגל ו- מעגל לצד מעגל; הללו נפתחים ונסגרים, קולטים וצדדים, „מבחוץ“, ממעגלים סמוכים וצדדיים, ומוציאים יסודות משלהם; הם נכנסים אלה לתחומם של אלה, מתערבבים, מי- טשטשים קמעה ושוב מצטללים ו- עומדים בהירותם ובעצמותם. כל אחד ממעגלים תימאטיים-עלילתיים אלה כאילו ארז בתוכו את אשר השיג עגנון והשלים וגם את אשר התחיל בו ולא השלימו ולא גיבשו כראוי, המעגלים רבים ומלאים כל כך, שאי-אפשר להקיפם. על כן ר- שימה זו או מאמר-ביקורת אחד בהכרח אין בו כדי להתיתם אלא למעט מכל העושר התימאטי-היציר- תי הזה, ואינו יכול אלא לעמוד על נקודות מעטות בו.

שאלות הפרט והכלל

עלילת הרומן נסבה על האהבה שמתלקחת בלבו של ד"ר מנפרד הרי- בט, הוקר ומרצה להיסטוריה באר- ניברסיטה העברית בירושלים, בעל לאשה הנורעת ללדת ואב לבנות גדולות, אל אחות בית החולים ב- ירושלים, שאליו הוא מביא את אש- חו ללדת, היא שירה, האהבה הא- סורה תופסת מקום חשוב בחייו של הגיבור, בהרהוריו, רגשותיו ודרכי הספר, אף לקראת הסוף, לאורך כל תגובתו לכל השוב אוחו. לאורך כל הספר, אף לקראת הסוף, כאשר רוצה הוא להאמין כי עלה בידו להשתחרר מהקשר עם שירה, הוגה הוא באותם הדברים עצמם, מעסיקות אותו אותן הבעיות: „להיטיב קצה אח דרך חייו? אם מבקש לתה לעצמו דין וחשבון על אורה היי ימצא שמימיו לא חשב שצריך הוא להיטיב חשב, אורה החיים. על חיבור ספרים חשב, על ביקורת ספרים חשב, על קניית ספרים חשב, על הפרופיסורה חשב, על קשרי חברה חשב, על הנריאטה חשב, וכן חשב על שירה, כדי לא לערוב אף זו שיערבה את לבו לגבי אשתו שכל מחשבותיה לטוב-

חו עשה הפסק להרהריו על אור- חוה החיים“.

התרחשות זו בחייו הפרטיים של מנפרד הרבסט חלה בשנות ה-30 ובראשית שנות ה-40 בירושלים. וב- ספרו על עולם גיבורו, מקדיש עגנון דברים רבים להרחקשיות התקופה, לכל אשר העסיק את הישוב בימים ההם, לענינים מדיניים, לאומיים ו- רוחניים — וזאת בואריאציות מוארי- אציות שונות, בחכמה עגנונית טי- פוסית. כך נפרשה לעיני הקורא קשת רחבה של נושאי-משנה, המשי- תלטים לעתים על הנושא המרכזי: אנשי האוניברסיטה העברית בירוש- לים בהתהוותה, על נקודות התור- פה שבהם, כפי שמבטו החד והי- ביקורתי של המספר קלטן, מאורעות הדמים והפרעות שערכו ערבים ב- אנשי הישוב היהודי, האנגלים ו- שלטונם המנדטורי, הקיבוץ והחיים החדשים המתרקמים בו, פליטי יהדות

גרמניה המוצאים מקלט בארץ והי- מאבק לקבלת סרטיפיקטים לאהרים המבקשים להימלט מממלכת הרשע של היטלר, הידיעות הראשונות על השואה שפקדה את יהדות אירופה. התנהגות הישוב בסערת המאורעות וענין ההבלגה... עגנון משלה את חיציו לכיוונים שונים; לפרקים הם מושחזים יותר ולפרקים מושחזים פחות, אך בכל המקרים פוגעים ב- מטרה שאליה כוונו.

„הפרטים הקטנים“

המספר סוטה כל הזמן מהחוט הי- מרכזי של העלילה כדי להתמסר ל- הרהוריו ולניתוחיו את הופעות ומר- אות החיים בכללם ותופעות מתוך המציאות הארצישראלית-הירושלמית במיוחד. וכותו רב לו באותם, פרטים קטנים, בפניותיו לדברים צדדיים כביכול, שהוא דן בהם כאילו כלאחר

יד, שנועדו להיות מעין רקע לעיר, כך למשל הוא כותב לא רק על יה- דות גרמניה ונציגיה שם, בגולה, ו- כאן, בארץ, בשעה מצוקה, לא רק על בנותיה של יהדות זו, שאחת מהן ליטבת בני העדינה, אלא גם מזכיר את בנות ישראל על פי מוצאן הי- עדה, מיוצאות חימן, לבנון, איזמיר והלב דמשק. בעינים פקוחות ומעי- מיקות-חדור הוא מסתכל לא רק ב- אורחות חייהם ומחשבותיהם-יומרו- תיהם של אלה העומדים ברומו של העולם האוניברסיטאי-המדעי, אלא גם בתנועה הסואנת ברחוב הירושלי- מי כפשוטה, בתנועת המכוניות, שדרכן לפגוע בהולכי רגל ולהטיל בהם מומים. מכאן הוא גדרש לני- גודים סוציאליים הריפים ומגיע ל- מסקנה כי „עשירים מקמצים במקום שראוי לפור ומפורים במקום שראוי לקמץ“. במקום אחד הוא חוזר ו- מדגיש את דבר הפער הסוציאלי הי-

נוצר בארץ ישראל ואת נצלנותם של המעבידים — שהרי „אם אין אימת שביתות וסכסוכי הסתדרות מוכנים הם רוב אחינו הישרים לה- עלים עיניהם מדרכי חייהם של עובדיהם ונותנים להם להתיגע עד כדי יציאת נשמה ובלבד שלא יצ- טרכו לשלם שכר קבורה“.

כך מקפצת מחשבתו הפוריה וני- טולת המנוחה של עגנון מענין לענין ובכל מקום מקשרת דבר בדבר ו- יוצרת סיטואציות, שאין להכניסן לשום מסגרת, המעוררות חמיד סק- רנות אינטלקטואליות. קסמיה של מח- שבה זו ניכרים היטב בעשרות ומ- אות סיפורי המשנה, ההגדרות וההק- שבה זו ניכרים היטב בעשרות ומ- אות סיפורי המשנה, ההגדרות וההק- פעמים רבות בניסוחים שובי לב. הנה אחד מני רבים, על המקום היאה ל- כל משקה: „כל משקה אוהב את מקומו. היין אוהב אולם נאה עשוי כטרקלין ונברשות מאירות את האר- לם ואת היין שבכוס ואתה נותן עי- ניך בכוס ואומרים לחיים. התה אר- הב כתלים אפרורים צהבהנים ותקרה נמוכה והוא יושב לו בחוך הכוס כמנדרין שהארץ נתונה לו, הקאקאו אוהב מפה מרוקמת שושנים ופרפ- רים ועונה מונחת לצדו של הקא- קאו ושמת עליהם על הקאקאו ועל העוגה. השכר אוהב את המרתף הי- ישן האפלולי עם שולחנות כבדים של אלון שאין עליהם מפה. והקוק- טייל כל מקום מקומו ואינו מבקש משותיו ולא כלום. יושב לו ומביט בהנאה סדיסטית היאך בני אדם מסויימים עומדים על רגליהם ונדה- קין לשם טיפה ממורת, שאין אמה מכר' מי הם אבותיה של זו ולא עוד אלא שמפקפקת אם בזה מורעה היא“.

הביבות עליו על עגנון החורות לשם הטעמה של שמות, מלים ובי- טויים באותו משפט. המלה החוזרת המודגשת כמו מקבלת משמעות מיוחדת, משמעות שמעבר לקליפתה החיצונית ולמובנותה הראשונית. וכי מובן, זה מעניק לא אחת מעין צליל שירי למשפט העגנוני, משקל של פיוט: „בחורה באה מן הקבוצה ובישורה בשורה טובה. כבשורת פת- אום באה הבשורה, בשורה טובה הי- מנה למעלה היא כמה שיכולה הנריאטה להתבשר“; או — „בין שאתה מכיר את שירה בין שאין אתה מכירה את שירה אתה מכיר ורואה שעיפה היא שירה...“

דרכו של עגנון בכתיבה שהוא מפסיק לעתים מזומנות את שטף הי- סיפור כדי לפנות אל הקורא ו„להס- ביר את עצמו“, דהיינו להסביר את אשר הוא עומד לכתוב ולתאר ולפ- רש, את הנקודה, שבה הוא עומד ל- התרכז.

הללו מצטרפים אל מרכיבי סג- נונו האופיני של עגנון.

הנגדה והנמתך שבשירה

יחסו של מנפרד הרבסט אל שירה הוא מורכב מאד ולא ניתן להגדירו במ- דויק. זוהי אהבה מזורה, שהמשיכה והדחיה משמשים בה בערבוביה, ש- אין בה שום התעלמות מהפגמים וכל המרגיו, הגס והבלתי-חביב שבנושא האהבה. דומה שרוב המקרים והיי- יר- תר תאוזה מינית, התפרצות היצר והתענינות יצרית באשה הזרה, הי- מוסכרת כמידת-מה על רקע העדר היי אישות עם אשתו שלו. על אף היחסים הרותניים הטובים השוררים בינו לבין אשתו. הקשר בין הרבסט לשירה אינו מתפתח די הצורך, הוא כאילו דורך במקום אחד, חוזר על

עצמו, יש בו הרבה נקודות „מתות“. לעומת זאת, מומחשת היטב אי- יכולתו להינתק ממונה לגמרי, תלווה הפנימית בה, המדריכה את מנותחו כל העת: „ואף על פי שיצאר יותר משתי שנים מיום שהכיר את שירה עדיין לא פסקו מחשבותיו עליה, שו- גות היו מחשבותיו עליה, ערבוב ניגודים היו אהבה ושנאה, חרטה ו- כיסופין, וביותר המיהה על עצמו ש- אינו פוסק מלחזור אחריה ותמיהה על כוח המשיכה שבה, אף על פי שאינה נאה ואינה משכלת. דבריה שכל משכיל מוצא בהם חפץ שירה מעקמת עליהם פיה דרך ביטול. ברם עקימת פיה מביאה אותו לפרקים לידי בדיקת הדברים ולבסוף לידי הרהורי דברים“.

ואילו יחסו של עגנון עצמו אל הרבסט גיבורו הוא דו-ערכי. הוא מתקרב אליו ומתרחק ממנו לסרו- גין, רואה בו את התיוב, אך אינו מעלים גם את השלילה, מזדהה עמו ועוזבו לגפשו, מלמד עליו סניגוריה ומותה עליו ביקורת. אכן, יש כאן גם התייחסות אישית מאד אל דמות הקרובה ללבו של האמן, עד כדי הזדהות בכמה וכמה יסודות שבה, וגם אוניקטיביות אמנותית, השוכנת ביסוד כוח יצירתו של עגנון.

פרופסור ברוך קורצווייל עמד כבר על כמה מן חולשות העיקריות ב- „שירה“, שמשוה מהן הוא מייחס לעריכה הסופית או נכון יותר, לערי- ש לא נעשתה בספר זה מעובדו של עגנון — תוך הרגשת אופיו הי- פראגמנטארי של הספר. אין מה ל- הוסיף על כך. הייתי רוצה רק להעיר הערה על הרושם שעשתה עלי דמוי- תה של שירה.

אין ספק, שהמספר ביקש לתח ל- שירה מעמד בכורה ברומאן, לעשו- תה לדמות ראשית. על כך מעידה לא רק העובדה, שהספר נושא את שמה, אלא גם דברים שהיא עצמו כתב: „והואיל והזכרתי את שירה אתה אצל שירה, שהיא עיקר ספר שירה וכל הטפל לשירה טפל לסי- פור“. ולא כן הוא: ספק אם עגנון הצליח בכונתו זו. אחרי כל אשר כתב על שירה, אין אנו יודעים על אשה זו אלא מעט; היא נשארת ל- לגבי זידנו אשה רחוקה ובלתי-מוב- נת-ומוכרת. השחקפונה בדמיונו וב- הרהוריו של הרבסט מקוטעת, מטוש- טשת מעט. אמנם עגנון ביקש לה- ציג בה על דרך הגללה והנסתר את המסתורין שבאשה, את תעלומת כוח השפעתה וכוח שליטתה בגבר והיצ- רים הפראיים שהיא מעוררת בו — ועירפול מסויים שבה וודאי מכוון הוא. אך אין בכך כדי להצדיק את חוסר השלימות שבדמויה, עת עצם העובדה שהיא מבטיחה הרבה ואינה מקיימת את כל הבטחותיה, אינה מתגלית אלא במעט.

ברור הוא כי לא היה סיפק בידו של עגנון להשלים את הדמות, כי התכוון להוסיף ולפתחה, כשם שלא היה סיפק בידו להשלים את הספר במלוא הדייקנות, והקפדנות העגנוני- נית.

ושוב: אפשר לכתוב חלי תלים של הסברים על „שירה“ ולא להגיע ל- חקרה של יצירה רחבת יריעה זו, שרבים, קוראים, מבקרים והוקרים, עוד ישובו ויתעמקו בה.